

A néprajz és a nyelvtudomány kapcsolatai a XIX. század derekán

I. Az 1850-es évek legelején számos jel utal arra, hogy az etnikum-nép-nemzet-kultúra-társadalom kérdéskört kutató, vagy legalábbis ebben a körben magukat illetékesnek tartó tudományos, művészeti, publicisztikai és politikai irányzatok válaszút elé értek. A sokféle vita, a hosszúra nyúló tudományos polémia, több esetben a közvélemény széles rétegeit is megmozgató szópárbajok mögött két szembenálló tábor körvonalai bontakoznak ki. Bár iskolává egyik sem alakul át, és így nevet sem adhat önmagának, a követett módszer és elmélet lehetőségét az ad utólagos megjelölésre. Az egyiket kultúraközpontú, a másikat társadalomközpontú irányzatnak nevezhetjük. E két irányzat az 1850-es években már nem újkeletű, sőt, hosszú múltra tekinthet vissza. A magyar tudományos és közéleti gondolkodás egyik lényeges vonása, hogy a két irányzatban megtestesülő szemlélet és világnézet szinte egyidejűleg lép fel, és ez sokáig szerencsésen határozza meg a tudományos kutatások belső arányait. Sajátos hazai vonás továbbá az is, hogy bár a viták során szembekerülők nemcsak magyar, hanem nemzetközi vonatkozásban is élvonalban járó tudósok, művészek és publicisták, mégis egymás érveit és gondolatmenetét nagy értetlenséggel szemlélik. Több jellemző példa van erre. Ismeretes, hogy 1817-ben KAZINCZY FERENC hosszú bírálatban részesíti BERZEVICZY GERGELY korszakalkotó, „A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon”¹ című művét. KAZINCZY azért nem fogadhatja el a BERZEVICZY által egzakt módon bemutatott parasztgazdaság-típust és az ily módon reprezentált társadalmi elemzést az akkori magyarországi parasztságról, mert számára a paraszt nem egy elavult társadalmi és gazdasági állapot képviselője, hanem a nemzeti kultúra hű őrzője. Ugyanakkor ilyen összefüggésben a magyar nemesség sem az elavult rend makacs öre, hanem a nemzeti függetlenség hatalmi, jogi és történeti biztosítója. Amilyen konokul vitatja az egykori jakobinus a nemesség és parasztság szerepének és egymáshoz való viszonyának csupán a társadalom szerkezetéből és dinamikájából történő megítélését, annyira egyoldalú BERZEVICZY álláspontja a nemzeti nyelv és kultúra jelentőségének az értékelésében.² De nemcsak a nemzet-nép-társadalom körüli vitában nem sikerült a másik fél véleményének megértése. Jellemző ez a nemzet-nemzetiség-politikai állam kérdéskörre is. BAJZA JÓZSEF és SZONTÁGH GUSZTÁV kitűnő elméleti érzékkel mutatja ki CSAPLOVICVS JÁNOS

¹ KAZINCZY 1817., BERZEVICZY 1817.

² BERZEVICZY 1819. 13–14.

pánszláv elméletének tarthatatlanságát, elfeledkezve CSAPLOVICS kutatásainak gyakorlati értékeiről, CSAPLOVICS pedig a kor társadalombölcseletének, közgazdaságtanának és szociális irodalmának eredményeiről.³

Az elmondottakból kiderül, hogy volt az ellentéteknek és a kölcsönös értetlenségnek egy fontos gyakorlati oka. Amíg ugyanis a kultúráközpontú irányzat főként az irodalmi művekre, irodalomtudományra, őstörténetre, leíró tájismeretre támaszkodik, addig a társadalomközpontú a statisztikára, közgazdaságtanra, egyetemes néprajzi leírásokra, a szociális irodalomra és a természettudományokra épít. Ez nemcsak elméleti és módszertani eltérésekhez vezet, hanem mérőben eltérő olvasmányokhoz — akár a szépirodalom terén is.

A forradalmat közvetlenül megelőző években történik néhány kísérlet a két tábor eredményeinek összegezésére, legalábbis közös publikálásukra. Ennek szép példája a BAJZA JÓZSEF által 1847-ben kiadott ellenzéki évkönyv: az „Ellenőr”.

2. A forradalom és szabadságharc leverése után a tudományos elméletek új aktualitást kapnak. Aktualitásukat fokozza, hogy a forradalom majdnem másféléves időszaka nemcsak a politikai eszmék számára hozta meg a próbátételt, hanem a tudományos elméletek számára is. A sok közül különleges jelentőségűvé válik két kérdés: vajon milyen szerepet játszanak a társadalom egyes osztályai a magyar társadalom fejlődésében, különösen ami a jövőt illeti; továbbá: milyen helyet foglal el a magyarság a világ népei között, különös tekintettel közvetlen szomszédaira.

Ami a közvélemény elismerését és támogatását illeti, előnyösebb helyzetből indul a kérdés kultúráközpontú megválaszolása. Érvelésében felül-emelkedik a társadalom osztályellentétein és az ország nemzeti megosztottságán, tárgyaként ugyanis a magyarságot nevezi meg, pontosabban a magyar kultúrát. A magyar kultúra és műveltség lesz az az otthon, amelyben osztályhelyzetre és nyelvre való tekintet nélkül mindenki meglieli majd helyét. Tagadja a gazdasági tényezők fontosságát, hivatkozhat ezúttal látványosan arra, hogy a túlzottan ökonomikus szemlélet és a hozzá tartozó politikai iskola éppen attól az Ausztriától szenvedett vereséget, amely szerinte Közép-Európában a legfejlettebb társadalmi és gazdasági modellt képviseli: az utat jelenti a nyugat-európai modellhez.

Azonban mégsem a kultúráközpontú szemlélet bírálata segíti elő a társadalomközpontú gondolkodás megújulását. Legjobb képviselői látnak hozzá az elért eredmények újraértékeléséhez, új utakat kereséséhez. EÖTVÖS JÓZSEF „uralkodó eszméi”-ben⁴ a társadalombölcészet nemzetközi irodalmát elemzi, HUNFALVY PÁL „A társadalom”-ról szóló tanulmányában⁵ szembeesíti saját korábbi eredményeit (amelyek főként a skót felvilágosodásra, a francia és német szocialisztikus irányzatok támaszkodnak) a forradalmak bukása után megjelenő legújabb német társadalomtudományi munkákkal, CSENGERY ANTAL a legújabb egyetemes néprajzi vizsgálatok fényében vizsgálja a kultúra fejlődésének magyar kutatásait.⁶ A sok közül e három név említése nem véletlen, eredményeik ugyanis a legközvetlenebb módon

³ SZONTÁGH 1841.

⁴ EÖTVÖS 1851.

⁵ HUNFALVY 1852.

⁶ CSENGERY 1855.

járulnak hozzá az 1850-es évek elején a magyar néprajz elméleti és módszertani újjászületéséhez. A magyar néprajz lesz az egyik központi szereplője azoknak a vitáknak, amelyek ekkor lángolnak fel a magyar nyelv, kultúra, műveltség egységéről, prioritásáról, sajátos önállóságáról.

3. A magyar kultúra 19. század derekán elfoglalt különleges helyének az elmélete — hasonlóan más korabeli európai elméletekhez — a nemzeti kultúra történeti rekonstrukciójára támaszkodik. Ennek a rekonstrukciónak az a lényege, hogy egyes népek már fejlődésük kezdetén is átütő erejű kultúrával rendelkeznek. Ennek bizonyítására szolgálna többek között annak bemutatása, hogy az adott nép vallása már a kezdetektől fogva nem természeti vallás, hanem rendszerezett monoteizmus, másodsor, hogy nyelve autochton fejlődésű, így sem formailag, sem szókészletében nem tartalmaz említésre méltó külső hatásokat. Kulturális purizmusról van itt szó, amely tagadja a népek közötti kulturális kölcsönkapcsolatokat. Néhány jellemző példa: TOLDY FERENC „A magyarok műveltségi állapotjai a kereszténység felvétele előtt” című írásában⁷ szinte elvi útmutatást ad, ezt követi WENCZEL GUSZTÁVnak „A magyarok eredetéről” szóló írása,⁸ amely történeti források segítségével kívánja bizonyítani a magyarság kiválasztottságát, erőre kap az ún. nyelvészeti purizmus,⁹ megjelenik IPOLYI ARNOLD „Magyar Mythológia”¹⁰ című munkája, amely egyébként gazdag és jelentős népköltészeti anyaga mellett, elméletében ugyanebbe a vonalba vág.

Egyre nyilvánvalóbbá lesz, hogy a viták érdemi része nagyrészt a nyelvészeti területén fog lejártszódni. Ugyanis, akármilyen fölényesen cáfolja meg CSENGERY a romantikus mitológia-elméletet, SZONTÁGH a kultúraadó — kultúrabefogadó népek tanát, HUNFALVY az öncélú etimologizálás módszerét, a tényeket is meg kell tisztítani a tévedések és tudatos ferdtések hálójától.

Ezeknek a feladatoknak a tudatában lát hozzá HUNFALVY PÁL kidolgozni az etnikum kutatásának új koncepcióját. A koncepció lényege, hogy a kutatás tárgyául a történetileg alakuló magyar nyelvet beszélő társadalmat teszi. E társadalom szerkezetében és dinamikájában ható törvényszerűségek egyetemes érvényűek, a fejlődés stádiumainak egzakt kimutatása a magyar úton belül (ez uaga az etnikus sajátság egyik alkotóeleme) adja meg a kiindulópontokat annak az egyedi nyelvnek, kultúrának, tradíciónak megismerésére, amelyet az a társadalom hordoz. Mindebből logikusan következik, hogy amint a magyar társadalom és gazdasági élet fejlődését is csak az egyetemes fejlődéssel való összehasonlítás során lehet megérteni, úgy az összehasonlító módszer lesz a nyelv, vallás, szokás, költészet, gondolkodás kialakulásának kutatásához is a kulcs.

Ezért vallja HUNFALVY PÁL, hogy a magyar kultúra fejlődésének megértéséhez különös szükség van a magyarsággal a történelem során kapcsolatba került valamennyi nép kultúrájának ismeretéhez. Az urál-altaji nyelvcsaládról szóló elmélete, mint egy komplex társadalom- és etnikumkutató koncepció része válik hamarosan heves támadások célpontjává.

⁷ TOLDY 1850.

⁸ WENCZEL 1851.

⁹ CZUCZOR 1851., 1853., BALLAGI 1855.

¹⁰ IPOLYI 1854.

4. Ezúttal két jóval későbbi vita kaposán szeretném kimutatni HUNFALVY koncepciójának lényegét, egyúttal máig ható érvényességét, különösen elméleti és módszertani vonatkozásaiban.

Az első MAX MÜLLER indo-árja nyelvelméletével kapcsolatos. HUNFALVY már 1858-ban, „A nyelvtudomány jelen állása” című tanulmányában¹¹ foglalkozik MÜLLER osztályozási rendszerével. MÜLLER szerint ún. háznépi, törzsi és állami nyelvek vannak. A legfejlettebbet, az állami nyelveket képviselik az árja nyelvek, és ezek a nyelvek egyúttal az adott nép magasabb szellemi tehetségét és mutatják. Hadd idézzem HUNFALVY véleményét ezzel kapcsolatban: „Eddigél a nyelvtudomány is csetlik, botlik. Hogy is ne! Az Atlant tengeren innen és túl lakó angolok, Amerikát és Ázsiát „civilizálják”, pedig tudjuk, mit jelent e szó a 19. században Kr. u. A franciák északi Afrikát pacifikálják. Elég ösztön arra, hogy elméletben az árja népek elsőségét vitassák. Nekünk nincs szándékunkban itt Kelet-Indiára mutatni, hol a leggyönyörűbb árja nyelven a legirtózatosabb babona hímzette ki rendszerét, s a várnák által, úgy látszhatnék örökre gyalázatos bilincsekbe verte a nagy nemzetet. Ha a nyelvben magában, vagy a természettől kijutott képességben volna lerakva az emberi erény: a szanszkrit nép — az európai nyelvtudomány értelmében — a legfölségesebb és leguralkodóbb nép volna a mai napig, ahelyett, hogy várnái megalakulván, mindig idegen — turán — hódítónak szolgált az angolok idejéig” (130—131. l.). HUNFALVY szinte minden alkalmat megragad arra a továbbiakban is, hogy a népek egyenlőtlenségének tanát, ezúttal ennek nyelvészeti megfogalmazását, cáfolhassa. Nagy dicsősége a magyar tudományosságnak, hogy 1874-ben, a londoni nemzetközi orientalista kongresszuson, MAX MÜLLER jelenlétében cáfolja meg a kulturális egyenlőtlenség doktrínáját — egyedül valamennyi tudós közül. Nem arat vele nagy sikert, pedig előadása, az „On the study of the Turanian languages”,¹² új perspektívákat nyit meg a nemzetközi kutatások számára. Nem felesleges azt sem megjegyezni, hogy Londonban HUNFALVY nem csak az árja-elmélet képviselőivel kerül szembe, hanem a különböző kelet-európai pánkulturális iskolák követőivel, így a pánszláv, dákoromán, hun-szkita elméletekkel.

A másik vita az 1870-es évek második felében indul. Bár az ellentétek ezúttal is a magyarok eredete körül robbannak ki, immár nem a kulturális egyenlőtlenség tana szolgál a kultúrközpontú irányzat támaszául, hanem a fizikai antropológia, a létért való küzdelemnek az emberi társadalomra alkalmazása, az ún. konfliktus-elmélet kerül előtérbe. A környező szláv népek tudományában nagyobb visszhangot kapnak ezek az elméletek, ennek egyik oka az, hogy a pánkulturális eszmék még hivatalos elismerést kapnak, másrészt a kisebbségek Magyarországon valóban többnyire kiélezett helyzetben voltak kénytelenek küzdeni. 1878-ban HUNFALVY az „Új tudomány, új előítéletek” című kitűnő tanulmányában¹³ veszi sorra W. BAGEHOT szociáldarwinizmusát, TH. MOMMSEN rasszizmusát és más idevágó nézeteket. Bár HUNFALVY jól ismeri e nézetek múltját is, a köztudatban való meggyökere-

¹¹ HUNFALVY 1858.

¹² HUNFALVY 1876.

¹³ HUNFALVY 1878.

¹⁴ VÁMBÉRY 1882.

sedését, mégis meglepetésként éri 1882-ben VÁMBÉRY könyvét¹⁴ követően, a felszabadult és örömmámorban élő tudományos és közgondolkodás. A felületesség, a demagógia, az előítéletek csak eltökéltségét erősítik, kemény kritikát ír VÁMBÉRYRÓL,¹⁵ csakúgy mint néhány évvel azelőtt a székely-hun rokonság követőiről. Sőt, továbbmegy, és vizsgálni kezdi a cseh¹⁶ és román kulturológiai iskolákat.¹⁷ A román történelem kutatásában korát meghazudtoló gyorsasággal mélyed el, és lesz nemzetközi vonatkozásban is a legelsőkhöz tartozó ismerője.

A közvetlen nyelvészeti kutatások lezárását követő két évtized (körülbelül 1864-től) intenzív munkássága több más tudományos iskolára is erőteljesen hat. Álljon itt egy példa: az anyagi kultúra kutatása. Amit HUNFALVY már 1847-től kezdődően elméletileg egyre tisztábban bizonyított, azt, hogy a magyarok nem mint nomád katonanép, hanem mint bonyolult társadalmi-gazdasági munkamegosztásban élő népesség érkezett a Kárpát-medencébe, az az 1880-as években HERMAN OTTÓ induktív kutatásaiban¹⁸ az ősfoglalkozásokról fényes bizonyítékok nyer. Átfogó társadalmi látásmódja, az összehasonlító módszer finom és pontos alkalmazása példája volt ugyanakkor az etnolingvisztikának és az összehasonlító folklorisztikának.

5. Az elmondottak során úgy tűnt, hogy bár főként HUNFALVY PÁL munkásságára fordult a legtöbb figyelem, mégis sikerült talán azt is érzékeltetni, hogy az eredmények mögött sok nagy tudós, egész tudományos iskolák tevékenysége van. Talán mégis érdemes azt aláhúzni, hogy az etnikum-nép-nemzet-kultúra-társadalom kérdéskört kutató tudósok között olyanok vannak, mint a nemzeti-nemzetiségi kérdésben EÖTVÖS JÓZSEF, az általános tudományelméleti kérdésekben CSENGERY ANTAL, GYULAI PÁL, TREFORT ÁGOST, a közgazdaságtanban és a statisztikában KELETI KÁROLY, HUNFALVY JÁNOS, az egyetemes néprajzban BEÖTHY LEÓ, PULSZKY ÁGOST, LÁNCZY GYULA, a nyelvészetben BUDENZ JÓZSEF, PONORI THEWREWK EMIL, majd MUNKÁCSI BERNÁT, KUNOS IGNÁC, a folklorisztikában ARANY LÁSZLÓ, majd KATONA LAJOS — és lehetne a sort még folytatni.

6. HUNFALVY PÁL a társadalom fejlődésének és a jövő megtervezhetőségének kérdései miatt lesz az 1850-es évek elején egy adott társadalom viszonyainak kutatója. Majd szűkítve a kört, az összehasonlító nyelvészet úttörője lesz. De mint kiderült, nem arról a szokványos útról van szó, amelyben a tudományos kutató mindig kisebb kérdések mélyebb megismeréséhez jut — de nem talál vissza a fő kérdésekhez. Élete annak a példázata, hogy a tudomány egyes diszciplínái, a művészet egyes irányzatai, a közgondolkodás irányai és a politikai iskolák között szoros összefüggések vannak, vagy ha egy bizonyos korban ezek a szálak megszűnnek, úgy kötelesség azoknak az újratertésén munkálkodni.

ZSIGMOND GÁBOR

¹⁴ HUNFALVY 1883a.

¹⁶ HUNFALVY 1883b.

¹⁷ HUNFALVY 1885.

¹⁸ HERMAN 1887—88.

Irodalom

- BALLAGI MÓRIC, 1855: A magyar szónyomozás s az összehasonlító nyelvészet. Akadémiai Értesítő 15.
- BERZEVICZY GERGELY, 1817: Antwort auf die Berichtignugen meiner Abhandlung „De conditione et indole rusticorum in Hungaria. In.: Hormayr's Archiv 11—12.
1819: A közgazdaságról. In.: B. G. élete és művei. Írta: GAAL JENŐ. Bp. 1902
- CSENGERY ANTAL, 1855: Tanulmányok a magyarok ősvallásáról. In.: Cs. A. Összegyűjtött Munkái 1—5. Bp. 1884
- CZUCZOR GERGELY, 1851: A magyar nyelv etymologiai és összehasonlító vizsgálata elvről. Akadémiai Értesítő 11.
1853: A magyar szóértelmezés és szóelemzés elveiről. Akadémiai Értesítő 12.
- EÖTVÖS JÓZSEF, 1851: A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra. Bécs
- HUNFALVY PÁL, 1852: A társadalom, avagy Stein, Widman és Riehl. Új Magyar Múzeum
1858: A nyelvtudomány jelen állása. Budapesti Szemle
1876: On the study of the Turanian languages. London
1878: Új tudományok, új elítéletek meg adalék a finnugor népek történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények
1883a: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Értekezések a nyelv-és széptudományok köréből 11.
1883b: Jos. Lad Pič's „Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht” besprochen von — —. Wien
1885: A rumun történetírásról 1—3. Budapesti Szemle
- HERMAN OTTÓ, 1887—88: A magyar halászat könyve, 1—2. Bp.
- IPOLYI ARNOLD, 1854: Magyar Mythologia. Pest
- KAZINCZY FERENC, 1817: Freymüthige Berichtigungen der Abhandlung des Herrn Gregor Berzeviczy „De condione et indole rusticorum in Hungaria”. In.: Hörmayr's Archiv. 9—10.
- SZONTÁGH GUSZTÁV, 1841: Csaplovicsiána. Atheneum. I félév
1851: A magyarok eredete. Új Magyar Múzeum
- TOLDY FERENC, 1850: A magyarok műveltségi állapotjai a kereszténység felvétele előtt. Új Magyar Múzeum
- VÁMBÉRY ÁRMIN, 1882: A magyarok eredete. Bp.
- WENCZEL GUSZTÁV, 1851: Eszmetöredékek a magyarok eredetéről. Új Magyar Múzeum

Relations of Ethnography and Linguistics in the Middle of the Nineteenth Century

After the defeat of the revolution and the war of independence of 1848—49 the scientific, journalistic, and literary trends and works dealing with the origin and historical development of the Hungarians, as well as with the place they occupied among other European peoples aroused current political interest. Already in the 1830's two contrastive trends can be observed in scientific life: one is culture oriented and the other is society oriented. While the former can be related to historicism, the latter mainly relies on economics (A. SMITH, A. FERGUSON), French social philosophy (SAINT-SIMON, COMTE), and on contemporary socialist literature. In the beginning of the 1850's — in the years of the brutal physical and moral oppression of the Hungarian nation — the culture oriented trend spread in wide circles. The essence of this trend was that it considered the historical development of the Hungarians as individual, as a result of their autochthonous and integral culture. This was the culture which had been preserved during the history of several thousand years and which — as in the past — continued to assure the supremacy of the Hungarians. This trend denied the universal laws of social development but at the same time it set the standards for the state of social development according to those of Western Europe. The society oriented trend (PÁL HUNFALVY, GUSZTÁV SZONTÁGH, ANTAL CSENGERY, JÓZSEF EÖTVÖS and KÁROLY KELETI) declared that every nation — within certain limits — follows the same ways of social development and the Hungarians being no exception to this. They pointed out that culture is the result and not the cause of social development. In the debates on prehistory, history of religion, and historical linguistics the society oriented trend prevailed in scientific and political life, however, response to this trend spread very slowly.

In the scientific debates comparative linguistics played the main role. PÁL HUNFALVY — an internationally known pioneer of Finno-Ugric studies — elaborated the new concept in the research of ethnic units. Its essence is that he made the universal law in social development the core of researches. Accordingly, it turns out that in the time of the settlement in the Carpathian basin the Hungarians were not a „nomadic, conquering nation of soldiers” but as the result of the social division of labour they formed a plant gathering-fishing-hunting-animal breeding-agricultural community with a considerable military stratum. This conception also set the lexical research in a new light, from that time on not only the vocabulary of a military nation was looked for, but also that of a forming society. However, the result was more than the scientific synthesis of the early history of the Hungarian social development. Light was thrown on the relations formed in the course of history between Hungarians and other peoples in the Carpathian basin and elsewhere.

GÁBOR ZSIGMOND

